

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal ЕРОНИ [ЕРОCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 1

ЩРИХИ ОТ ЖИВОТА НА НИКОЛА ПОП ЛАЗАРОВ – ПРЕПИСВАЧ НА ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ

Тодор МОЛЛОВ

STROKES OF THE LIFE OF NIKOLA POP LAZAROV – SCRIBE OF PAISIY'S HISTORY

Todor MOLLOV

Abstract: Some biographical facts about the life of Nikola pop Lazarov are clarified in the following article. In mart-april 1811 he writes a copy of the Gheravna transcription of the History of Paisiy of Hilendar in the town of Ruse after which he returns to his home town of Elena. There, in 1820 – 1821 he comes across another transcription of the History of Paisiy (by Hilendar from 1820) containing additional new records about the life of Saint Dimitar of Besarbovo. Perhaps due this in 1824 he visits the Ruse region again – his name can be found on the church in Krasen village and in the rock monastery near the village of Besarbovo.

Key words: Gheravna transcription of the History of Paisiy of Hilendar, Saint Dimitar of Besarbovo, Nikola pop Lazarov, Krasen village.

През юли 1983 г., по време на студентска фолклористична експедиция в село Красен, Русенско, нашият научен ръководител Анчо Калоянов (тогава все още гл. ас., днес проф. д.ф.н.) ми предложи да проверя какво се знае за локалния народен светец Димитър, живял в скалния манастир на съседното с. Басарбово. Тук няма да се спирам на няколко посещения в манастира, откриването на средновековни рисунки-графити в килията на светеца и редица свидетелства за активността на култа през последните векове. При първа възможност посетихме и старата масивна еднокорабна и едноабсидна черква „Света Троица“ в Красен. Ясно личеше, че тя има два строителни периода – в началото е била изцяло наземна, по-късно западната стена е била премахната и разширена (вер. с пространството на нартекса), а цялата постройка е засипана отвън с пръст (по подобие на вкопаните църкви), при което се е наложило единственият днес северен вход да се повдигне (което личи ясно от обрязването на външните каменни плочи). В процеса на вторичното разширяване представителният ктиторски надпис от първия период с името на червенския епископ Неофит (и възможна датировка от последната трета на XVIII в.¹) бил свален от мястото си (западната стена над входа), частично изрязан и вграден в подовата настилка на

¹ Най-вероятно става дума за Червенския епископ Неофит, който избягал с голяма част от своето паство по време на Руско-турската война в края на 1771 или в самото начало на 1772 г. [Снегаров, И. 1943, с. 24 – 25]. През януари 1772 г. на негово място бил избран друг епископ, отново с името Неофит, който обаче по неясни причини бил низвергнат в началото на 1780 г., след което, през март 1780 г., за нов епископ бил избран иером. Кирил, протосингел на Търновската митрополия (1780 – юли 1804; вж.: Снегаров, И. 1934, с. 2, 13); според негово писмо от 1783 г. до Търновския митрополит Калиник седалището му било в Русе [Тодорова, О. 1997, с. 101, бел. 161]. Впрочем, и наследникът на Кирил (отново с името Неофит) избягал във Влашко по време на следващата голяма Руско-турска война през 1811 г. [Снегаров, И. 1934, с. 18]. Самочувствието на първия Неофит да изгради солидна наземна черква е обяснимо в контекста на оптимистичните очаквания, свързани с предстоящите военни действия, но дали нейното разширяване и „вкопаване“ са дело на втория Неофит, е въпрос, който остава без отговор при липса на нов ктиторски надпис. Особено интересен е фактът, че при разширяването покривът е бил изцяло преподновен, като са

новоизградената част. Върху външните стени на църквата (вкл. и на новоизградените) през 1983 г. бяха открити най-малко 23 сравнително ясни кратки графити – датирани автографи на посетители от началото докъм втората половина на XIX в. (някои са представени само с имената, други са съпроводени с кратки бележки)².

Приблизително в центъра на по-късно изградената западна фасада, около ясно изображение на седмокуполна черква (или част от манастирски комплекс) един до друг стоят надписите „Никола попъ лазаръ ѿ Елена” (1824) и „Цаню Геню ѿ Тръвна изграфъ” (ѿд, т.е. 1824). Още тогава Анчо Калоянов предположи, че „Никола попъ лазаръ” от първия надпис е Никола Поплазаров, преписвачът на Втория Русенски препис на Паисиевата История (1811 г.). Името „Цаню Геню” от втория надпис (датиран в същата 1824 г.) може да е на все още неизвестен иконописец от Тръвна (Цаню Генов), но не е изключено тук всъщност да са споменати двама зографи („Цаню, Гено, от Тръвна, зографи”). Първият би могъл да е известният Цаню Захариев Стари (1790/92 – 1886/87), а вторият – Гено Минев (Генко Минев Петров, род. ок. 1790 г.), и двамата от Тръвна. Впрочем, прецизното иконографско изображение на многокуполния храм, както и буквеното написание на годината, са твърде типични знаци за присъствие именно на по-опитни зографи.

Още в края на първата седмица от пребиваването си в Красен успяхме да посетим сравнително близкия Басарбовски манастир, където открихме второ възможно потвърждение за посещението на Никола поп Лазаров. В близост до скалната църква и килията на светеца (но на следващото, по-високо равнище) е разположена сравнително дълга, широка и висока естествена ниша, в която личаха следи от дупки за гредоред (с право Шкорпил я определя като „втори етаж” на скалния манастир [вж. Шкорпил, К. 1914, с. 151 – 154]). Към нея водеха стъпала, започващи от източния край на манастирската ограда. Приблизително в средата на това пространство (и по-близо до стена на нишата) се вижда гробна камера с очертан жлеб за поставяне на каменна плоча (капак), а върху стената до нея има няколко издълбани надписа. Точно над камерата стои надписът „Стъи Димитр” (свидетелство, че според поклонниците това е бил без съмнение гробът на свети Димитър Басарбовски), а наоколо личат различни имена и години, сред които по-ясно се четат „от Свищова хаджи Вачу” (1761), „Илия” (до него нечетлив откъс – „...м ривама” (1764), Василъ, Никола, Цоно³). Според нас последните две имена биха могли да бъдат на споменатите по-горе Никола (Никола поп Лазаров) и Цоно (Цаню Захариев), които са посетили манастира през 1824 г.

* * *

Между началото на март и края на април 1811 г. Никола поп Лазаров е бил учител в Русе. На 7 март допрочита Жеравненския препис и вероятно веднага започва да го копира, а приключва преписа си на Гергьовден, 23 апр. 1811 г. И в двата преписа оставя почти тъждествени бележки⁴, но доколкото

преизползвани големи надгробни плочи от черковния некропол. Освен в Красен, подобна традиция е засвидетелствана и в близките села Чилнов и Иваново – знак за духовно единение на живи и мъртви в критичен момент, буквализирана метафора на идеите в религиозно-митологичната балада „Господ гради рая от мъртви души човешки” [Донев, А. 1983, с. 21 – 29].

² За отчета на експедицията тогава Снежанка Генчева направи точни копия на надписите и първоначален анализ на техния език; цялата документация беше предадена на Стоян Йорданов от Регионалния исторически музей в Русе. Десет години по-късно той, съвместно с Теодора Бакърджиева, отново обглеждат църквата и публикуват статия за нея и откритите надписи; интересуваният ни автограф е под № 4, а за годината се предлагат две възможни четения – 1824 или 1834 г. [Йорданов, С., Бакърджиева, Т. 1994, с. 50].

³ Срв.: Моллов, Т. 1984, с. 129 – 140; Моллов, Т. 1998, с. 57 – 69. На четири места от тоя етаж (в неговата западна и защитена от дъждовете част) върху добре изравнени повърхности са били грижливо издълбани и други, по-дълги надписи (всеки от тях с по няколко реда и с дребни и добре очертани букви), които твърде рано са били варварски унищожени по един и същи начин (с остър предмет, вероятно шило) и вероятно по едно и също време.

⁴ В Жеравненския препис “И азъ Никола синъ попъ Лазаревичъ и даскалъ от Рухчукъ прочитяхъ сию историйцу и разумехъ что естъ писано. И вие потрудите се, братия, та я прочитете да ви буди на ползу, болгаромъ похвала и на пакост грекомъ... в лето, марта 7” [цит. по: Раковски, Г. С. 1984, с. 54; същото и в: Ангелов, Б. С. 1980]. В неговия (Втори Русенски) препис: “И аз, Никола, син поп Лазаров, и даскал от Рухчук града прочетохъ тази историйца и разумехъ какво е написано в нея, а вие, братя, потрудете се, та я прочетете да ви бъде за полза на българите и за похвала, за пакост на гърците и на сърбите, в лето 1811, април месец 23” [по: Цонев, Б. 1923, с. 469].

по-късно, при оповестяване на този препис Георги Раковски подрежда петте приписки по степента на тяхната родолюбива заявка (знаменателната фраза „да ви буди на ползу, болгаромъ похвала и на пакост грекомъ”⁵), единствената недатирана приписка на Никола поп Лазаров се оказва вмъкната преди по-ранната, но за сметка на това по-неутрална оценка на Серафим от Сливен, датирана от 1794 г., а това подвежда по-късните читатели и изследователи за времето, когато учителят от Русе е прочел Историята.

Подготовката и преписването на Историята съвпада с временното затишие между двата такта на военните действия на ген. Кутузов (юни – септ. 1810 г. и юни – ноември 1811 г.), които имат пряко отношение към съдбините на град Русе. Очевидно, веднага след приключване на копието – на 23 април, и малко преди поредната военна операция, в резултат от която Русе е опожарен, Никола поп Лазаров е избягал от града (подобно на почти цялото население [вж. **Тонев, В.** 1980, с. 269]) и се е прибрал в родната Елена.

Съдбата на неговия препис не е ясна и тук може да се очертаят поне три хипотетични траектории:

1. Той може да е бил даден съевременно на отбелязания поръчител („хаджи Димчо хаджи Георгиевич, купцу болгарскому”), преди даскал Никола да напусне заплашения Русчук.

2. Предвид бързината на разгръщане на военните действия и необходимостта от спешно бягство от Русе, той може да е отнесен от самия Никола поп Лазаров в родната му Елена.

3. В краен случай може да се допусне, че Никола поп Лазаров е избягал в някое близко село, където (също толкова рисковано предположение) е дал някому своята История на съхранение. Последната хипотеза прави възможна връзката на Никола поп Лазаров с небезизвестния Петър Ганчев, около когото с времето се заформя почти криминален сюжет, свързан с нежеланието му през 1830 г. да предостави препис на Паисиевата история на Юрий Венелин. Някои податки сочат, че Петър Ганчев е роден в Кадъкьой, дн. Щръклево, Русенско (според други това е Малък Преславец, Тутраканско), от малък останал сирак, а след разоряването на селото му (през същата 1811 г.) се преселил първо в Русе, а по-късно (1816 г.) и в Бесарабия.

Най-логична за нас обаче остава втората хипотеза за съдбата на Никола поп Лазаров, респ. и на преписа на Историята – от лятото на 1811 г. те най-вероятно са вече в Елена. От автографа върху каменните стени на църквата в с. Красен става ясно, че през 1824 г. той вече не се подписва „даскалъ от Рухчук”, а само „Никола поп Лазар от Елена”. Според мен най-логично е предположението, че през 1811 г. той се е изтеглил от Русе, но за разлика от почти всички русенци, които преминават с руската войска в Румъния, неговият път е бил на юг.

А че Елена е родният град на Никола поп Лазаров, съдим не само от посочения автограф, а и по данните, изнесени в една брошурка за църквата „Успение на Пресвета Богородица” [**Кратка история...**, 1937, с. 57]. В нея се посочва, че баща му е свещ. Лазар Костадинов, майка му се казвала Мома, а брат му Алекси поп Лазаров също е бил свещеник в града. Днес можем да прибавим твърде малко достоверни факти за съдбата му след 1811 г., но очевидно Никола поп Лазаров е бил твърде известен в Елена. За него Стефан Савов Бобчев (1853 – 1940) твърди, че разбирал от медицина, лековити билки, бил „прочут малджия” (иманяр) и търсел „разковничето”, а като цяло – „познат на времето си по своите чудачества” [**Бобчев, С.** 1897, с. 19], а Петко Славейков посочва като вече известна (придобила пословична популярност) неговата фраза „България харна магария” [**Славейков, П. Р.** 1972, с. 103]. Може да се допусне, че Славейков е запомнил (и отбелязал) споменатата фраза още в периода на пребиваването си в Трявна в края на 40-те години на XIX в.

Впрочем, за периода между 1811 и 1824 г. Никола поп Лазаров трябва да е бил забележима фигура в живота на град Елена и не само поради неговите чудатости. Начетен и преписвач на Паисий, той без съмнение е бил с по-широк светоглед измежду еленските интелегенти, с него трябва да са контактували и други, на които Паисиевите слова са оказали влияние. Сред малцината, с които той би могъл да беседва на равна нога, е бил зографът Йоан Попович, част от екипа, зографисал през 1817 – 1818 г. възстановената след опожаряването (от кърджалии на Гергьовден през 1800 г.) еленска църква

⁵ А те са на: йеромонах Макарий Хилендарски (18 май 1772), йерей Георги от Жеравна (1776), йерей Велико от Котел (1779), поп Серафим от Сливен (1794) и даскал Никола Поплазарович от Русе (7 март, б.г.).

„Свети Никола” (останалите зографи са Давид и Яков, родени в мах. Долни Болерци). Според акад. Иван Радев тъкмо споменатият Йоан Попович-Зограф е пряко свързан с появата на т. нар. Царственик (или Разградски препис) на Паисиевата История [Радев, И. 2012, с. 381 и сл.]. Възможността за срещи между Никола поп Лазаров и зограф Йоан Попович след 1811 г. и докъм 1820 г. е твърде голяма, независимо от колебанията за родното място на последния. Според едни, той е роден в Елена, а избягва в Разград през 1820 г.; според други е роден в Разград, но по време на Руско-турската война през 1811 г. и опожаряването на града се спасява в Елена, където престоява до 1820 г., когато отново се връща в Разград. Посочената крайна дата на престоя му в Елена е относителна – тя се основава на факта, че Йоан Попович донася в Разград т.нар. Хилендарски препис на Паисиевата История (преписът е приключен на Света гора на 9 ноември 1820 г.). Всъщност би следвало да се очаква малко по-бавно „придвижване” на Хилендарския препис към Елена, където той да се появи поне на следващата 1821 г. (а защо не и по-късно).

В случай, че и двата преписа (на Никола Поп Лазаров от 1811 г. и Хилендарският от 1820 г.) са имали възможност „да се срещнат” по едно и също време (в края на 1820 г. или малко по-късно) в Елена, то вече зрелият даскал Никола⁶ открива в иначе познатата му История нещо, което не познава от по-ранната си среща с Паисиевия текст (от март-април 1811 г.). Защото тъкмо в новодошлия Хилендарски препис той е могъл да види доразширения пасаж за свети Димитър Басарбовски, който според изследователите следва протограф от типа на един от двата Русенски преписа от 1809 г. (Пантелеймоновия или Гладичовия). В този пасаж се твърди, че мощите на светеца са били помислени от турците за имане, те осквернили гроба и ги извадили, но после, разочаровани, ги хвърлили в река Русенски Лом. Там мощите пребивавали много (33) години, след което по чуден начин (според местните легенди те подали знак чрез видение на сляпо или бесновато момиче) били извадени и положени за почитание: „преставился в Господу на томъ месте, тамо и погребень был. Но по навожденіемъ діяволскимъ умислили турци да не буди тамо сокровище заровено и открили гробъ и намерили мощи его нетленни; они же взяли ихъ от тамо и винули ихъ в реку Ломъ. И сидяли тамо тридесеть и три леть. После открыль Богъ некоторимъ благоговейномъ человекомъ и извадили ихъ от реку Ломъ, и принесли ихъ в село Басарбову, близу при Рухчукъ” (цит. по Пантелеймоновия препис от 1809 г.). Впрочем, същият пасаж се открива в т. нар. Башкьойски препис (1841 – 1842; НБКМ, № 375), за който акад. Радев предполага пряка връзка с т.нар. Царственик (или Разградски препис), свързан със зографа Йоан Попович...

Останал ли е Хилендарският препис в Елена докъм 1824 г., ние не знаем, но тъкмо през тази година Никола поп Лазаров е направил пътуване до село Красен и (много вероятно) до Басарбовския скален манастир в съпровод на двама тревненски зографи (вж. по-горе за техните автографи). Едва ли някога ще узнаем какво го е подбудило към това „поклонение” и има ли то връзка с поне една от отбелязаните му „странности” (според Стефан Бобчев бил „прочут малджия”), но едно е сигурно – то е допринесло славата на свети Димитър да се разнесе и доутвърди в будния възрожденски градец Елена.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Ангелов, Б. С. 1980 – Боню Ст. Ангелов. “История славяноболгарская” и руската славистична наука до Освобождението. – В: Ангелов, Б. Ст. Из историята на руско-българските литературни връзки, кн. 2. София, 1980. [Bonju St. Angelov. “Istoriya slavyanobolgarskaya” i ruskata slavistichna nauka do Osvobozhdenieto. – V: Angelov, B. St. Iz istoriyata na rusko-balgarskite literaturni vrazki, kn. 2. Sofiya, 1980.].

Бобчев, С. 1897 – Стефан Бобчев. С. Сборник на българските юридически обичаи. Гражданско право. София, 1897. [Stefan Bobchev. S. Sbornik na balgarskite juridicheski obichai. Grazhdansko pravo. Sofiya, 1897.].

Донев, А. 1983 – Ат. Донев. За един обичай при строежа на църкви и крепости у българите. – В: Студентски изследвания – 82. В. Търново, изд. на VTU, 1983. [At. Donev. Za edin obichaj pri stroezha na tzarkvi i kreposti u balgarite. – V: Studentski izsledvaniya – 82. V. Tarnovo, izd. na VTU, 1983.].

Йорданов, С., Бакърджиева, Т. 1994 – Стоян Йорданов, Т. Бакърджиева. Късносредновековна църква в с. Красен, Русенско. – Архив за поселищни проучвания (Велико Търново), год. III, 1994, кн. 2. [Stojan Jordanov, T.

⁶ През 1811 г. той вече е даскал в Русе, което предполага поне 20-годишна възраст, а през 1821 г. е най-малко на ок. 30 г.

Bakardzhieva. Kasnosrednevekovna tzarkva v s. Krasen, Rusensko. – Arhiv za poselishtni prouchvaniya (Veliko Tarnovo), god. III, 1994, kn. 2.].

Кратка история..., 1937 – Кратка история на църквата „Успение на Пресвета Богородица” в свръзка с миналото и особено с църковното и училищно минало на гр. Елена по случай 100-годишнината на храма. 1837 – 1937. Елена, 1937. [Kratka istoriya na tzarkvata “Uspenie na Presveta Bogoroditza” v svrazka s minaloto i osobeno s tzarkovnoto i uchilishtno minalo na gr. Elena po sluchaj 100-godishninata na hrama. 1837 – 1937. Elena, 1937.].

Моллов, Т. 1984 – Тодор Моллов. Материали за историята на култа към народния светец Димитър Басарбовски. – В: Студентски изследвания. 1983 – 1984. Велико Търново, 1984. [Todor Mollov. Materiali za istorijata na kulta kum narodniya svetetz Dimityr Basarbovski. – V: Studentski izsledvanija. 1983–1984. Veliko Turgnovo, 1984.].

Моллов, Т. 1998 – Тодор Моллов. Материали за историята на култа към народния светец Димитър Басарбовски между XVI и XVIII век. – Известия на Исторически музей – Русе, Т. 5, 1998. [Todor Mollov. Materiali za istoriyata na kulta kam narodniya svetetz Dimitar Basarbovski mezhdu XVI i XVIII vek. – Izvestiya na Istoricheski muzej – Ruse, T. 5, 1998.].

Радев, И. 2012 – Иван Радев. Отец Паисий Хилендарски. Контекст и огласи от личността и делото му. София, 2012. [Ivan Radev. Otetz Paisij Hilendarski. Kontekst i otglasi ot lichnostta i deloto mu. Sofiya, 2012.].

Раковски, Г. С. 1984 – Георги Сава Раковски. Няколко речи о Асеню Первому (1860). – В: Раковски, Г. С. Съчинения. Трети том. Историография. София, 1984. [Georgi Sava Rakovski. Nyakolko rechi o Asenju Pervomu (1860). – V: Rakovski, G. S. Sachineniya. Treti tom. Istoriografiya. Sofiya, 1984.].

Славейков, П. Р. 1972 – Петко Рачев Славейков. Български притчи или пословици и характерни думи. Под ред. на акад. М. Арнаудов. София, 1972. [Petko Rachev Slavejkov. Balgarski pritchi ili poslovitzi i harakterni dumi. Pod red. na akad. M. Arnaudov. Sofiya, 1972.].

Снегаров, И. 1934 – Иван Снегаров. Старият Търновски църковен Кодекс. – Годишник на Соф. Университет. Богословски Факултет. Т. XI, 1934. [Ivan Snegarov. Stariyat Tarnovski tzarkoven Kodeks. – Godishnik na Sof. Universitet. Bogoslovski Fakultet. T. XI, 1934.].

Снегаров, И. 1943 – Иван Снегаров. Исторически вести за Търновската митрополия. – В: Годишник на Соф. Университет. Богословски Факултет, Т. XX (1942 – 1943), С., 1943. [Ivan Snegarov. Istoricheski vesti za Tarnovskata mitropoliya. – V: Godishnik na Sof. Universitet. Bogoslovski Fakultet, T. XX (1942 – 1943), S., 1943.].

Тодорова, О. 1997 – Олга Тодорова. Православната църква и българите. XV – XVIII век. София, 1997. [Olga Todorova. Pravoslavnata tzarkva i balgarite. XV – XVIII vek. Sofiya, 1997.].

Тонев, В. 1980 – Велко Тонев. Националнообразуващи процеси в Североизточна България и Добруджа. – В: Българската нация през Възраждането. София, 1980. [Velko Tonev. Natzionalnoobrazuvashhti protzesi v Severoiztochna Balgariya i Dobrudzha. – V: Balgarskata natsiya prez Vazrazhdaneto. Sofiya, 1980.].

Цонев, Б. 1923 – Беню Цонев. Опис на ръкописните и старопечатните книги на Народна библиотека в София. Т. 2 (Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека). София, 1923. [Benju Tzonev. Opis na rakopisnite i staropечатните knigi na Narodna biblioteka v Sofiya. T. 2 (Opis na slavyanskite rakopisi v Sofijskata narodna biblioteka). Sofiya, 1923.].

Шкорпил, К. 1914 – К. Шкорпил. Опис на старините по течението на р. Русенски Лом. София, 1914. [K. Shkorpil. Opis na starinite po techenieto na r. Rusenski Lom. Sofiya, 1914.].